

ANADİLDE SÖZCÜK ÖĞRETİMİNE BİR YAKLAŞIM

Gürsel AYTER(*)

Anadilde sözcük öğretimine bir yaklaşım denemesine girişmeden önce genel anlamda **dil**, **anadil** ve **sözcük** kavramları üzerinde durmak yararlı olacaktır. Dil, kısaca, insanların birbirleriyle anlaşmalarını sağlayan semboller bütünüdür. İnsan, doğumundan itibaren dünyaya geldiği toplumun kültürüyle ve onun bir kurumu olan dille sürekli ve çok yönlü ilişkilere girer. Böylece «anadili» öğrenmeye ve kullanmaya başlar. «Anadil, insanın içinde doğup büyüdüğü aile yada toplum çevresinde ilk öğrendiği dildir.»⁽¹⁾ Bu tanım, anadilin toplumsal yanını vurgular. Ancak anadilin bir de ruhsal ve bireysel yanı vardır: «Anadil, başlangıçta anneden ve yakın aile çevresinden, daha sonra da ilişkide bulunulan çevrelerden öğrenilen, insanın **bilinçaltına** inen ve bireyin bir toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dildir.»⁽²⁾ Ayrıca anadilin bir özelliği daha vardır ki, onu yeryüzündeki diğer doğal dillerden ayırır: Her dil, evrendeki gerçekliği kendi gözüyle görür. Gerek biçim, gerekse öz bakımından iki toplumun ayrı diller konuşan insanları, dış dünyayı farklı algılayıp farklı değerlendirirler. «... diller, hem kavramların özellikleri, hem kelimelerle yansıtılışları, hem de anlatım yolunda görülen ayrılıklar açısından çeşitli farklılıklar gösterirler... Dillerin yalnızca ses ve yapı açısından değil, başka yönlerden de ayrılıklar gösterebildiği ortaya konulabilmektedir...»⁽³⁾ Demek ki, doğuştan gelen öğrenme ve konuşma yetisi, önce toplumun en küçük birimi olan ailede, ardından çevrede biçimlenmekte ve çocuk, giriştiği sayısız toplumsal - bireysel ilişki sonucu, anadilinin söz varlığını, toplumsal eğilim ve örüntüsünü edinecek şekilde bulunduğu kültürün değerleriyle kuşanmaktadır. Böylelikle ortak davranma, ortak ülkü ve inançları paylaşma, ait olma duy-

(*) Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Araştırma Görevlisi.

gularını güçlendirmekte ve dil evrenini genişletmektedir. Dil-kültür bağıntısını ünlü dil bilgini **Wilhelm Von Humbolt**, şöyle açıklamaktadır : «Dil varlığı, eylem, eğilim, düşünce gibi ulusun karakterine bağlı olup onu niteler. İç benliği belirten dil, ruh gücüyle sıkı bir bağıntı içindedir. Dil, bir iç yaşantı, düşünce ve dünya kalıbıdır.»⁽⁴⁾ Tüm bunlardan dilin kendi başına bağımsız bir oluşum olamayacağı görüşüne varılır. Dil, özellikle ruhbilim ve toplumbilim çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir olgudur. Nitekim dilin bu alanlardaki ilişkilerini ele alan «psiko-dilbilim» (psycho-linguistique) ve «toplum dilbilimi (socio-linguistique)» adlarında iki bilim dalı doğmuş ve ilginç bulgular ortaya çıkarılmıştır. Dilin bireysel-toplumsal nitelikleri, çağdaş dilbilimin temelini atan **F. De Saussure'de**, dil-söz ayrımı olarak kavramımıza çıkar. O'na göre, «dil, tek tek bireyleri değil, bütün toplumu ilgilendiren bir olgudur, bireyin üstünde bir sistemdir. Böylece o toplumun insanları arasında bildirişim sağlanır. Buna karşılık söz, dil sisteminin özel ve değişken gerçekleşme biçimidir. İlki toplumsal, öteki bireyseldir.»⁽⁵⁾ Dilin daha bir çok alanla yakın ilişkileri vardır. Felsefe, mantık, antropoloji, etnoloji, hatta matematik, bu alanlar arasındadır. Dilin bu çok yönlülüğü, iççeliği ve sınırının belirsizliği, yaşamın ve varoluşun temel taşı, insanın en büyük üstünlüklerinden birisi ve kurduğu uygarlıkların en önemli kurumu olmasından ileri gelir. Gerçi birçok dilbilimi akımı, örneğin «yapısalcılık», dili bağımsız, kendi içinde incelenmesi gereken bir olgu olarak görür; bir çok kuram geliştirir, ama dilin öteki alanlarla bağıntısını göz önüne almadığından yetersiz kalır; biçimden öze inemez. Son zamanlarda, dilin üretildiği çevre ve bağlamı, dili üreten kişileri ve değişimlerini ele alan «sözcelem (énonciation)» dilbilimi akımıyla ruhsal verilerden hareketle, dili kullananların tepki, etkileme, güdülenme vb. gibi girişimlerini inceleyen «edimbilim (pragmatique)», bu yetersizliği ortadan kaldırmak amacıyla geliştirilmişlerdir.

Dilin bu çok boyutlu ilişkilerine «eğitbilim (pédagogie)»yi de katmak gerekir. Gerçekten bugün, birçok dilbilim kuramı, çeşitli eğitim ve öğretim sahalarına uygulanmakta ve başarılı sonuçlar alınmaktadır. «Uygulamalı dilbilim» adı altında yürütülen bu çalışmalar, özellikle yabancı dil eğitiminde çeşitli yöntemlerin (sözsözsel-işitsel, kavramsal-işlevsel vb.) geliştirilmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Biz de bu yazının sınırları içerisinde benzer bir girişimde bulunacak ve anadilde sözcük öğretimine bir yaklaşım denemesine girişeceğiz.

Öncelikle «sözcük» kavramı, ve niteliği üzerinde durmak, sanırız, faydalı olacaktır. «Sözcük, bir bildirişme sistemi olan dilin en önemli ve en güçlü ögesidir. Günümüze kadar, dilin en küçük anlamlı ögesi olarak kabul edilmiştir.»⁽⁶⁾ Saussure'e göre, «sözcük, bir zihin gücü, zihindeki işlemi yansıtan bir varlıktır.»⁽⁷⁾ Sözcüğü, ana çizgileriyle, ses ya da harflerden oluşan, kendi başına anlam taşıyan, çeşitli ekler aracılığıyla diğer sözcüklerle ilişki içine girecek «cümle» adını verdiğimiz sözdizimsel bağıntılar kuran temel bir dilsel birim olarak tanımlayabiliriz. Sözcük, kendi başına anlamlı olmasına karşın, daha karmaşık duygu ve düşünceleri dile getirebilmek, eylemi ve çeşitli görüntülerini belirtebilmek (kim, nerede, nasıl, ne yapıyor?), daha belirgin ve kesin anlamlar yüklenebilmek için cümlelere, hatta kullanıldığı bağlamlara göre değerlendirilmek durumundadır. Dilin karşılıklı ilişkiler içinde çeşitli yapılar (örneğin, dilbilgisel yapı) oluşturan öğelerinin varlığı, bizi, dilin bir «sistem» olduğu gerçeğine götürmektedir. Bu özellik, bilhassa dil öğretiminde göz önüne alınması gereken bir konudur. Çünkü, örneğin, sözcük öğretimi sözkonusu olduğunda yalnızca sözcüğü ve sözlükteki anlamını vermekle yetinmeyip birçok dilbilgisel yapı, örneğin tümceler içindeki kullanımlarının, çeşitli bağlamlardaki kavram ve anlam değişimlerinin gösterilmesi ve öğretilmesi zorunluluğunu doğurur. Böylece öğrenci, verilen sözcüğü bölük pörçük, ortamdan kopuk bir biçimde değil, dil sistemi içinde bir bütünlük halinde öğrenmiş olur.

Yaklaşımımızın ana hatlarına değinirken, bir konuyu daha ısrarla vurgulamak durumundayız : Sözcük öğretimi sözkonusu olduğunda akla gelen ilk soru, «hangi sözcüğü, hangi düzeyde vermek?» tir. Çünkü bir dilin temel taşı olan sözcükler verilirken çocuğun dil evreninin (yani istek, ilgi ve ihtiyaçlarından oluşan evrenin) iyi bilinmesi gerekir. Bu gerçek, eğitimcileri, çok yönlü ruhbilimsel ve toplum-bilimsel araştırmalara yönlendirir. «Eğitimin değişik aşamalarında, çocuğun dil evrenini genişletme ve geliştirme, anadili öğretiminden beklenen bir sonuçtur. Bunun için, değişik yaş ve düzeylerdeki çocukların dil evrenlerinin belirlenmesi gerekir.»⁽⁸⁾

Yukarıda belirtilen süreç, iki aşamada gerçekleşir :

1 — Çocuğun, hangi öğretim basamağında olursa olsun, sözcük dağarcığının nitel ve nicel olarak ne gibi özellikler gösterdiğini, tanıyabildiği ve düşünce üretebildiği sözcük sayısının ne kadar olabileceğini, kaçta kaçını kullanabildiğini ya da kullanım dışı bıraktığını belirlemeye çalışmak,

2 — Bu döküm yapıldıktan sonra, hangi öğretim birim ya da basamağına, ders programlarında işlenmek üzere, hangi sözcükleri ne sayıda, hangi bağlamlarda kapsayacak ders kitaplarını ya da yazınsal metinleri önermek.

Yukarıda anılan süreci gerçekleştirmek, somut gözlemler sonucu, çeşitli yöntem ve ders kitaplarında yer alabilecek sözcük ve sözcük öbeklerini belirlemek ve öğretim basamaklarının niteliğine göre düzenlemek, derinlemesine araştırmalar, çok boyutlu anket ve incelemeler, oldukça yoğun çalışmalar gerektirebilir. Ama aynı ölçüde kaçınılmaz bir olgudur bu. Özellikle öğrencinin fiziksel ve ruhsal yönden büyük gelişmeler gösterdiği orta ve yüksek öğretim kurumları çerçevesi içinde bu tür çalışmalar, görmezlikten gelinemeyecek kadar önem taşımaktadır. «Çocuğun dilisel gelişimi, düşüncesindeki karmaşıklığa paralel olarak dilinin de yalından karmaşığa doğru bir gelişim göstermesini zorunlu kılar. Karmaşık düşünceleri iletmeyi ya da anlamayı sağlayan karmaşık dilisel yapılara, tümce kuruluşlarına, sözcüklere erişir.» Bu demektir ki, çocuğun bireysel ve toplumsal değişimler sonunda, yöneleceği öğrenme, anlama, anlatma, kısaca her türlü dil girişimlerinde ihtiyaç duyabileceği sözcükleri, çeşitli kullanımlarını, yapısal ve kavramsal değişimlerini belirleyip öğretmek, gözden kaçırılmaması gereken bir eğitsel olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra, «dilini, değerlerini birbirleriyle olan ilişkilerinden alan birimlerin oluşturduğu bir sistem, dilbilgisinin ise bu sistemi ortaya koymayı, sistemi oluşturan kuralları bulmayı, onları tutarlı bir biçimde açıklamayı amaçlayan çalışma alanı» olduğu görüşüyle, son zamanlarda Fransa'da Prof. Galisson'un katkılarıyla ortaya çıkan görüş birleştirildiğinde anadilde herhangi bir düzeyde bir sözcüğün öğretimi için şöyle bir yol önerilebilir:

1 — Ders sırasında konu işlenirken sadece öğretilecek sözcüğün tanımını vermekle yetinmemek, öğrenciden, bu sözcükle ilgili diğer sözcükleri (anlamdaşını, karşıt anlamlısını, deyimlerini) bulmasını istemek ya da gerekli ipuçlarını vererek buldurmak,

2 — Söz konusu sözcüğün, isim, sıfat, fill, zarf gibi hangi dilbilgisel kategoriye ait olabileceğini tartışmak; sözcük, birden çok kategoriye ait olabiliyorsa, bununla ilgili örnek vermek ya da öğrenciye verdirmek. Örneğin, «güzel» sözcüğü, dilbilgisel cümle içindeki konumuna göre, isim, sıfat ve zarf kategorilerine girebilir.

3 — Sözcüğün, öğrencinin zihninde uyandırabileceği anlamsal, çağrışımsal, sezgisel, deneysel başka sözcükleri de (bunlara HAREKET sözcükleri diyeceğiz) ortaya çıkarmak.

4 — Son aşama olarak, ana sözcükle, bu sözcükle çeşitli açılardan ilintili hareket sözcüklerini, bir çizelge üzerinde, dilbilgisel örüntüsüyle birlikte sistematik olarak göstermek. Böylece elde edilen tüm sözcüklerin, tümce yapısı çerçevesinde anlamlı bir biçimde nasıl kullanıldıklarını ve hangi dilbilgisel kategoriye ait olduklarını öğrenciye tüm açıklığıyla göstermek mümkün olacaktır.

Yaklaşımımızın kuramsal içeriğini böylece özetledikten sonra, bu aşamada bir uygulama çalışması gerçekleştirebiliriz. Çünkü herhangi bir kuramın, pratikle doğrulanmadıkça bilimsel değer ve gerçeklikten yoksun kalacağı inancındayız. Öncelikle öğretmeye girişeceğimiz sözcükle bu sözcüğe çeşitli açılardan denk düşecek öğretim düzeyini, başka bir deyişle öğretim birim ya da basamağını belirlemek durumundayız. Bu konunun ne kadar önemli olduğuna yukarıda değinmiştik. Bir öğretici olarak inceleyeceğimiz sözcük, örneğin, «ezgi» sözcüğü olsun ve bu sözcüğün biraz akıl yürüterek «Orta öğretim Basamağı, Lise II» düzeyine denk düştüğünü varsayalım. Daha önce de belirttiğimiz gibi «düzey belirlemesi» olarak adlandıracağımız bu aşamanın, çeşitli araştırma, yöntem ve teknikler sonucunda gerçekleştirilmesi ve bundan sonra öğretim gereci olarak kullanılması gerekmektedir. Düzey belirlemesi işlemi, taşıdığı öneme karşın, ne yazık ki ülkemizde titizlikle ele alınan bir konu değildir. Çoğu kez, öğretim düzeyi göz önüne alınmaksızın ve «somut - soyut, yalın - karmaşık, az kullanılır - çok kullanılır, düzey, toplumsal sınıf, önem vb.» gibi ölçütlere başvurulmaksızın seçilen sözcükler, öğretim programlarında yer alabilmektedir. Bu nedenle, herhangi bir öğretim basamağında, özellikle Türkçe ve Edebiyat derslerinin gereçleri hazırlanırken ve yabancı dil öğretiminde yöntemler belirlenirken bu konu üzerinde duyarlıkla durmanın sayısız yararları vardır.

Şimdi örneğimize dönebilir ve uygulamamızı gerçekleştirebiliriz:

ORTA ÖĞRETİM, LİSE : II

SÖZCÜK : ezgi

TANIMI : I — Belli bir kurala göre yaratılan ve kulakta haz uyandıran ses dizisi

II — Söylemede söze verilen özel titrem (ton).

Kanımızca, yukarıda gerçekleştirmeye çalıştığımız yaklaşım, hem sözcük öğretimiyle dilbilgisi çalışmalarını birlikte yürütecek, hem de dersi renkli bir atmosfere sokarak oyun-eğlence biçiminde öğrencinin güdülenmesini sağlayacak niteliklere sahip olabilir. Ayrıca, öğretmen merkezli öğretimin ortadan kaldırılması, öğrencilerin etkin katılımlarının özendirilmesi ve yaratıcılıklarının desteklenmesi yönünde çok yönlü avantajlar içerebilir.

- (1) BERKE VARDAR, «Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü», TDK yayınları, Ankara 1980, s: 20.
- (2) DOĞAN AKSAN, «Anadili», Türk Dili Dergisi, TDK yayınları, sayı: 285
- (3) DOĞAN AKSAN, «Anabilimi ve Türk Anlambilimi (Ana çizgileriyle)», A.Ü.D.T.C.F. yayınları, 2. basım, Ankara 1978, s: 86.
- (4) A. DİLAÇAR, «Anadili İnkeleri ve Türkiye Dışındaki Uygulamalar», TDK yayınları, Ankara 1978, s: 9
- (5) MEHMET RİFAT, «Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları», Yazko yayınları, İstanbul 1983, s : 10
- (6) DOĞAN AKSAN, «Her Yöntüyle Dil (Ana çizgileriyle DİLBİLİM)», TDK yayınları, I. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1979, s : 17-18.
- (7) DOĞAN AKSAN, A.g.y., s: 21.
- (8) SABAHAT SANSA TURA, «Dilbilimin Dil Öğretimindeki Yeri», Türk Dili Dergisi, Dil Öğretimi Özel Sayısı, sayı : 379-380, s: 28.